

ילדות ולאומיות דיוקן ילדות מדומיינת בספרות העברית לילדים 1790-1948 סלינה משיח. הוצאת צ'ריקובר, 252 עמ', 74 שקלים

שביט זהר

בכנס הבינלאומי השני לספרות ילדים ונוער, שנערך בשנת 1994 בספריית בית אריאלה בתל-אביב, קבל הסופר השוודי המפורסם אולף סטארק על היחס המזלזל לכתיבה לילדים, וסיפר על שיחת הסלון הבאה: "אתה כותב לילדים? אולי גם אני אנסה זאת פעם", אמר לי משיח חשבה ככל הנראה שגרתית. "ובמה אתה עוסק?" שאלתי. "אני רופא מנתח", הוא ענה. "אולי אנסה זאת פעם גם אני", אמרתי. גם סלינה משיח חשבה ככל הנראה שכדאי לנסות, וכתבה ספר על ספרים לילדים. ספרה הוא תערובת מוזרה של סקירה של 150 שנות ההיסטוריה של הספרות לילדים בעברית, עם ניסיון, מבורך כשלעצמו, להתמודד עם תזות יסודיות של חוקרים בעלי שם של תולדות הילדות בתרבות המערב, להגדיר אותם כ"מיתוס" ולהציע כאלטרנטיווה להם תובנות חדשות ומקוריות כביכול. התוצאה היא חיבור יומרני, שאינו נשען על היכרות שטחית אפילו עם המקורות הראשוניים והמשניים, חיבור פגום מבחינה מחקרית, עתיר בהכללות תמוהות ובפירוכות. כוונתה של משיח היתה לעסוק באחת מהשאלות המרתקות ביותר שמציע הנושא הזה: אופי הזיקה בין תקופת הילדות ומושג הילדות לבין הלאומיות, וביתר דיוק - אופי הזיקה בין מושג הילד והילדות לבין האידיאולוגיות השליטות והספרות לילדים. לזיקה בין ילדות ולאומיות יש, לפחות, שני רבדים: האחד, ההקבלה הרווחת בין הולדתה וילדותה של אומה לתקופת הילדות בחיי האדם; השני - רצונה של האומה לעצב את הילדים, בין היתר באמצעות הספרות לילדים, לפי אידיאולוגיה מנחה. המחקר יוצא משתי הנחות יסוד: הראשונה, שתופעת הלאומיות ומושג הלאומיות הם על-זמניים ולא משתנים; מנקודת מבטה של משיח, אין שום הבדל בין הלאומיות של תקופת המקרא ללאומיות המודרנית. ההנחה השנייה היא, שתופעת הילדות כתקופת חיים מובחנת וכמושג (ואפילו כאידיאל) היא "מהות אוניוורסלית ועל זמנית". לפי משיח, הדחף המתמיד ליצור רצף אחיד של תרבות בין מבוגרים לילדים פועל משחר ההיסטוריה, אך בעוד שעד המאה ה-18 הוא בא לידי ביטוי בפולקלור, ממנה ואילך הוא בא לידי ביטוי בספרות לילדים. אכן, היא טוענת, יש תמורות בייצוג של הילדות ובדרכי הביטוי שלה, אבל הילדות היא על-זמנית: "יש שרצף התרבות מקבל את ביטויו בחומר, בצורה ובסגנון שונים המשקפים את רוחה של כל תקופה ותקופה. אך אין באלה להעיב על מהותה העל-זמנית של תפיסת ילדות" (עמ' 27). במלים אחרות, בהופעת הספרות לילדים בראשית העת החדשה לא היה שום חידוש, ומדובר בלא יותר ממחזור של מסורת עתיקת יומין, "שכלליה המכוננים נקבעו בשחר הציוויליזציה". מכאן נובע גם, שהופעתה של ספרות הילדים העברית אינה מהפכה, ואינה חידוש, שניזון מתרבות המערב, אלא התפתחות אימננטית מתוך התרבות היהודית. את התיאוריה הזאת נקרא הקורא לקבל, ולהשליך אותה לפח האשפה של התיאוריות האופנתיות, שהתיישנו והופרכו, לדעתה. את תפיסתו של הסוציולוג וההיסטוריון הצרפתי פיליפ אריאס, בעל החיבור פורץ-הדרך { *L'ancien Regime L'enfant et la Vie*, } @Familiale sous שגרס כי החל במאה ה-17 החל להתפתח בתרבות המערבית מושג חדש ושונה של הילד, שהכיר בטבעו המיוחד של הילד ובצרכיו המיוחדים ודרש בהדרגה שהמבוגרים יהיו אחראים להם, היא מתארת כמיתוס "הכורך את התפתחות הספרות לילדים בצמיחת רגש ותובנה עילית ומודרנית", מיתוס ש"לא רק שהוא קוטע את הרצף ההיסטורי אלא מתכחש לעובדה שהפולקלור מהווה עדות נחרצת לקיומה העל-זמני והאוניוורסלי של תפיסת ילדות, המתבטאת, בתקופות שונות, באופנים שונים" (עמ' 27-28). לפי דעתה, תפיסתם של אריאס ושל מי שהתבססו על מחקרו (ובהם כותבת שורות אלה) הופרכו בידי חוקרי ההיסטוריה החברתית, אולם אין משיח תומכת את טענתה באמצעות הוויכוח הער והמגוון על אודות תפיסתו של אריאס שמתנהל בספרות המקצועית זה כמה עשורים. משיח גם מבקרת את אריאס, בין היתר, על כך שהוא ושכמותו הם: "היסטוריונים העוסקים בנושא הילדות ואנשי ספרות לילדים המערבים לעתים קרובות ספרות בהיסטוריה והיסטוריה בספרות, עד כי יש והיניקה ההדדית הופכת את מושא המחקר ההיסטורי למיתוס ספרותי, ואת המחקר הספרותי לבית גידול, הממשיך להפריח עדות היסטורית מופרכת" (עמ' 23). זוהי טענה תמוהה במקצת כאשר היא באה מעטה של מחברת שמחקרה, לפי עדותה, עוסק בקשר בין ההיסטוריה לספרות, ומנתח טקסטים לילדים כדי ללמוד מהם על תפיסתו של הילד והילדות. דעתה של המחברת היא שילדות היתה תמיד, ומה שקרה למן המאה ה-18 ואילך היה ש"הומצאה" ילדות דמיונית, וזו הוצבה לראשונה במוקד האמנות ו"נעשתה לצופן של תרבות. הילדות הפכה לנושא לנקודת תצפית בדיונית ולאידאולוגיה" (עמ' 38). לפי זה, כל התמורות שחלו בעת החדשה ביחס לילדות בהבנתה ובהבנייתה לא היו ולא נבראו. משיח צודקת, כמובן, כשהיא קובעת שדיוקנה של ספרות הילדים נקבע על ידי הרצון "להחיל על הילדים את דפוסי התרבות של המבוגרים, בעולם חברתי, חומרי וטכנולוגי משתנה". אבל הרי זה בדיוק לב העניין! מאז שכוונן מושג הילד המודרני, ביקשה כל קהילה - קבוצה אתנית או לאומית - לעצב את הילד לפי עיני רוחה, ולעתים קרובות גם לעצב את ילדותה שלה כקבוצה לפי הדימוי הרצוי לה, כל זאת כחלק מתהליכים היסטוריים וחברתיים. מנקודת מבט כזאת, התבוננות במושג הילדות כמושג נצחי ועל-היסטורי היא עקרה, וגם משיח עצמה, בסופו של דבר, מנסה להראות כיצד הגדירו בתקופות שונות את מושג הילד והילדות באופן שונה. במלים אחרות, אפילו נניח ש"הילדות" תמיד היתה, הרי שגם לשיטתה של משיח, האופן שבו נתפסה ושבו הובנתה השתנה מתקופה לתקופה ומחברה לחברה. הופעת הספרות לילדים ולבני הנעורים היתה חלק בלתי נפרד מהתפיסה החדשה של הילד והילדות. עובדה היא, שכל הטקסטים לילדים, שאותם מביאה משיח כדוגמאות לטיעונה, הם טקסטים שנכתבו מן המאה ה-18 ואילך, ולא קודם לכן. הסיבה לכך פשוטה: אפשר אולי להביא מתקופות קודמות עדויות של מבוגרים על התייחסות רגשית לילדים, אבל אי אפשר להביא טקסטים שנכתבו במיוחד לילדים מתוך הנחה שיש להם עולם מיוחד ושונה וצרכים ייחודיים ושונים, פשוט משום שאין בנמצא טקסטים כאלה. ספרות לילדים יכלה להיווצר רק לאחר שנוצר מושג הילד המודרני ואתו עולם הילדות שלו. את העולם הזה היה צריך ליצור ממש, והוא אכן היה קיים לא רק בדמיונם של משוררים רומנטיים. להיפך, הוא יכול היה להיבנות בדמיונם של המשוררים הרומנטיים רק בשל החשיבות הרבה והמקום הרב שניתן לילד ולילדות בתקופתם. דומתני שהמחברת, שנלהבה כל-כך מתעוזתה, לא השכילה להבחין בין דימויי הילדות ושימושיהם בספרות ובאמנות, לבין הילדות כתופעה סוציו-תרבותית. והנה, כשבאה משיח לעסוק בתולדות ספרות הילדים העברית, היא גורסת, מצד אחד, שבחברה

היהודית הטרומ-מודרנית ידעו להבחין היטב בין ילד למבוגר, ומצד אחר, שהסיבה להתפתחותה המאוחרת של ספרות ילדים עברית נעוצה במהפכת התרבות שחוללה תנועת ההשכלה העברית, "שהטמיעה את ערכי התרבות האירופית ודפוסייה". לאמיתו של דבר, ההבחנה שהיא מביאה מדברי המהר"ל מפראג אינה מדברת על עולמו המיוחד של הילד, אלא על יכולת הקליטה שלו של תכני הלימוד הדתיים. אבל נניח שהחברה המסורתית ידעה להבחין הבחנה טוטלית בין ילד למבוגר; אם כך הדבר, ראוי לתהות מדוע לא הצמיחה ספרות דתית מיוחדת לילדים, והצמיחה ספרות לילדים רק אחרי שהטמיעה ערכים מערביים (שעכשיו מסתבר פתאום שהיו ערכים מערביים חדשים, ולא מסורתיים!). זאת ועוד, פתאום מסתבר, כי באמצעות הספרות - החדשה! - לילדים, ניסו הכותבים להכניס ערכים חדשים לתרבות היהודית, ולמעשה לבצע מהפכה. האם אין כאן ראייה מובהקת לכך, שרק תפיסה חדשה של מעמד הילד והילדות יכלה להוליד את האפשרות לבצע מהפכה ערכית באמצעות מקראות לילדים, או ספרות יפה לילדים? אפשר היה להוסיף ולהביא עוד דוגמאות רבות לסתירות הפנימיות בטיעונים העקרוניים של משיח, אך אסתפק באלה, ואעבור לשאלת ניתוח הטקסטים הספרותיים. גם כאן מתברר כמה גדול המרחק בין התיזה והיומרה לבין המחקר ומסקנותיו, כפי שניתן לראות משתי הדוגמאות הבאות: המחברת מתארת את המקראה של אהרן וולפסון-האלה, "אבטליון" (1790), כמקראה שנועדה לבצע "אקט חתרני" בדרך מתוחכמת, כלומר, להחדיר השקפות חילוניות לתרבות היהודית המסורתית. האמת היא כי המקרה של וולפסון-האלה מורכב הרבה יותר. כפי שהראה רן הכהן במחקרו, "אבטליון", על נוסחיו השונים, הילך בין המסורת ובין החידוש במתח עדין ומורכב. אין מדובר כאן ב"בשורת הטקסט האחר, האלטרנטיבי" (עמ' 71), ובוודאי לא בטקסט "חילוני". אלא שנראה שמשיח אינה מכירה את הנוסחים השונים של "אבטליון", ולא את מה שנכתב עליו, ודומה שהמקור הבלעדי שלה למסקנתה הנחרצת הוא הציטוט המובא בספרו החלוצי של אוריאל אופק על תולדות ספרות הילדים העברית. בניגוד לטענתה, המשכילים של סוף המאה ה-18 וראשית המאה ה-19 אימצו דרכים מורכבות, רבות סתירות לעתים, כדי להגשים את מטרותם לחולל רפורמה פנים-יהודית בלי לוותר על המטען הדתי היהודי. הם בוודאי לא ביקשו להפוך את היהודי בן זמנם לחילוני. עניין אחר בעל חשיבות לחיבורה של משיח הוא העובדה, שהמשכילים העדיפו את אותם חלקים בתנ"ך שהמסר הלאומי לא עמד במרכזם. אילו למדה משיח על ההבדלים בין המהדורות השונות של "אבטליון", היתה לומדת לדעת שוולפסון-האלה אכן התבסס על מקור גרמני (של שרק), אבל השתמש בו, ובמתכוון, בצורה מוגבלת מאוד, מפני שרצה לשלב במהדורה הראשונה בין אלמנטים מסורתיים ומשכיליים. היא גם היתה לומדת לדעת כיצד נמנע וולפסון-האלה במתכוון ובמודע משימוש בחומר מסורתי המנוגד לערכי ההשכלה, אך גם מחומר משכילי החורג מן המסגרת המסורתית. המהדורה הראשונה של המקראה לא היתה ספר לימוד מסורתי, אבל היו בה סממנים שהקלו על התקבלותה בקרב קהל מסורתי או משכילי-מתון. רק הנוסח השני של "אבטליון" הציע תחליף לחומש ולחינוך המסורתי. לכן, בניגוד לטענתה של משיח, אין מדובר ב"אקט החתרני שקירב את הילד היהודי ובעקבותיו את הוריו, אל התרבות הנוכרית, תוך שהוא מטמיע תרבות זו בשורשי הלשון העברית" (עמ' 71), אלא במהלך מסובך בהרבה. במקום אחר בספר מתייחסת משיח לדויד זאמושטש, ולספרו "נהר מעדן" (1837). משום מה מיקמה את דויד זאמושטש בפרק על ספרות התחייה, למרות שבלט בין סופרי ההשכלה בכתבתו לילדים. בניתוח של סיפור העקדה היא קובעת נחרצות: "סיפור 'עקדת יצחק' הופקע מתוך הטקסט המקראי והיה לעלילה 'חילונית' שמוחזרה במקראות הלימוד לילדים, כמו על מנת להוכיח שהדרמה הקדומה נותרה רלוונטית לחיי היהודים אף במחצית השנייה של המאה ה-19. זאת בתודעת חברה המבקשת להזכיר לילדים את מבחן הנאמנות שהוצג בפני אברהם ובנו יצחק ולעמוד על נכונותם לשוב ולהתמודד עמו" (עמ' 142). נעלמו ממנה כמה עובדות בסיסיות הנוגעות לדויד זאמושטש ול"נהר מעדן" שלו. לצד כמה ספרים משל עצמו תירגם זאמושטש ספרים של יואכים היינריך קאמפה ושל גסנר וג'נליס. "נהר מעדן" אינו ספר מקורי, אלא תרגום (זאמושטש פירסם בעברית ובגרמנית) של רב-מכר נוצרי גרמני, פרי עטו של יוהאן היבנר, שראה אור לראשונה ב-1714. ספר זה זכה להצלחה חסרת תקדים, נמכר לפי ההערכות ב-200 אלף עותקים, וגם תורגם ל-15 לשונות אירופיות. זאמושטש עיבד את היבנר באינטנסיוויות והשמיט את כל 52 הסיפורים מן הברית החדשה, וכן את כל הסיפורים שמקורם בספרים האפוקריפיים. נוסף על כך הרחיק מ-47 הפרקים של תרגומו את הסממנים הנוצריים, אם כי לא את כולם, ובכמה מקומות אף השאיר על כנם רעיונות והוראות התנהגות לותרניים. עיבודו הרחיק לכת עד כדי כך, שהשמות העבריים איתו על פי הגייתם הגרמנית, וזאת בכוונה להקנות לילדים את השמות כדרך ביטויים בגרמנית, ולא כביטויים בעברית או ביידיש. למרות כל זאת, דווקא את הפרק על עקדת יצחק לא מצא זאמושטש לנכון לשנות. את האידיאולוגיה של הפרק הזה יש לשייך לכל היותר לתפיסה לותרנית שזאמושטש מצא לנכון שלא לשנות, אבל עניין זה נעלם משיח, ואני חוששת שלא דווקא מפני שלא שירת את טיעונה לגבי התפיסה היהודית הייחודית של "מיתוס עקידת יצחק", אלא פשוט בשל חוסר היכרות עם המחקרים הרלוונטיים. משיח צודקת כמובן בקביעתה, שנעשה ניסיון להשתמש במערכת החינוך כדי להפוך את הילדים לנושאי בשורת ההשכלה, ואת זאת היטיבו להראות כבר מחקרים רבים. אבל אילו היתה לומדת את ההיסטוריה של הטקסטים שמהם היא מצטטת, או את ההיסטוריה של בית הספר היהודי { @Frei Schule zu Berlin }, היתה לומדת לדעת עד כמה הקביעה שהמקראות "הפכו את ההורים והחברה לשותפים פעילים במתן לגיטימציה לתוצריה התרבותיים של המהפכה החילונית" היא חסרת שחר, מפני שפרויקט ההשכלה ניסה לגייס את הילדים ולא את הוריהם. בבית הספר, שנקרא " { @Frei } " מפני שלא נגבו בו דמי לימוד, ביקרו ילדי המעמדות הנמוכים. ההורים שהיו שותפים לפרויקט הזה - האליטות של השכלת ברלין, כפי שמתואר במחקרו המקיף של סטיון לווינשטיין - שלחו את ילדיהן לבתי ספר אחרים, ולא נזקקו לטקסטים שחיברו כדי לחנכם על פי ערכי ההשכלה. ספרות הילדים העברית הארצישראלית מתוארת בספר מנקודת המוצא שנזכרה לעיל: מסקנתה של המחברת היא, שהספרות הזאת המציאה ילד דמיוני וילדות מדומינת. במלים אחרות, אם שמענו קודם שספרות ההשכלה הצליחה להחדיר לחברה היהודית המסורתית ערכים חתרניים, עכשיו מסתבר שספרות הילדים העברית בארץ-ישראל המציאה ילדות שלא היתה. אם נקבל את הטענה הזאת, הרי לשווא התאמצה ספרות הילדים העברית לטפח אישיות חדשה של ילד עברי-ארצישראלי, ובעצם מדובר באישיות פיקטיווית. אבל מקריאת הציטוטים שהיא מביאה עולה אולי שספרות הילדים העברית אכן הצליחה (כמו ספרות ההשכלה בשעתה) להפנים ערכים חדשים, וכי לילדות הארצישראלית היו פנים אחרות מאשר לילדות בחברה המסורתית. שוב איפוא מסתבכת המחברת בסתירות, הנובעות מכך שלא הצליחה להחליט אם הספרות לילדים היא רק ייצוג דמיוני של "מציאות לא קיימת", או שהיא מייצגת מציאות חדשה, ואף מסייעת ביצירתה. אפשר היה לסלוח לחולשות הרבות של הספר אילו לא היה יומרני כל-כך, ומציג את עצמו כמהפכה חדשנית בתחום מחקר ספרות הילדים. ספרה של משיח מתיימר לתאר באופן סינופטי יותר מ-150 שנה של היסטוריה של ספרות ילדים בעברית. משימה כזאת היא בלתי אפשרית גם למי שלמד את התחום, מפני שעדיין לא נעשה כל המחקר הבסיסי הדרוש לעבודת סיכום מעין זאת, על אחת כמה וכמה היא משימה בלתי אפשרית למי שהסתפק בהצצה סלקטיבית בחומר המקורות ולא עשה שימוש במחקרים שנכתבו בעשור האחרון על הזיקות בין ספרות ילדים, אידיאולוגיה ולאומיות. פה ושם מעירה משיח הערות מעניינות, כמו לדוגמה הערותיה על הרומנטיקה והבורגנות, אבל

בהעדר מחקר של ממש, לא זכתה אף לא אחת מהן לפיתוח ראוי ולדיון רציני. אם נחזור לאולף סטארק השוודי שצוטט בתחילת הדברים - אולי היה נדמה לסלינה משיח שלכתוב מחקר על ספרות הילדים אפשר לנסות סתם כך. אבל האמת היא שצריך הרבה יותר מזה. לנסות זה תמיד טוב; ללמוד ולחקור, להתייגע ולחפש, מתברר, זה קצת יותר קשה. ספרה של פרופ' זהר שביט "עבר בלא צל: בניית תמונת העבר בסיפור הגרמני לילדים", יצא לאור בספריית אופקים, הוצאת עם עובד

פורסם בתאריך-11/07/2001